

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Монографія

За редакцією В. В. Турбан

Київ-Кіровоград
ТОВ «Імекс-ЛТД»
2014

УДК 159.9.01(091)(477)
ББК 88.1 (4УКР)
С 76

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 5 від 2 червня 2014 р.)*

Рецензенти:

Г.О. Балл – член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

І.В. Ващенко – доктор психологічних наук, професор, заступник декана психологічного факультету Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

С 76 **Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку** : колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський [та ін.] ; за ред. В.В. Турбан. — К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 306 с.
ISBN 978-966-189-335-0

У колективній монографії, написаній науковцями лабораторії історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, висвітлено історичні передумови, особливості та специфіку провідних ідей в українській психологічній думці, визначено провідні напрями, психологічні школи, позиції психології як науки в Україні. Сформульовано визначальні концепції розвитку психологічної думки в Україні, окреслено основні характеристики парадигми розвитку уявлень і вчень про психічну реальність.

Монографію адресовано психологам-науковцям та практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, а також тим, хто цікавиться проблемами становлення історії психології в Україні.

УДК 159.9.01(091)(477)
ББК 88.1 (4УКР)

ISBN 978-966-189-335-0

© Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, 2014

Розділ І. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА ПРОВІДНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

1.1. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології (Турбан В. В.)

Що є мораль? Що являють собою цінності, які людський розум покладає в основу морального кодексу? Як забезпечити становлення моральності? Ці питання завжди хвилювали людство. Пов'язані з ними проблеми досліджуються етикою й перебувають у полі зору психології.

У психології діяльності виокремлюються чотири напрями дослідження проблеми становлення етичної свідомості й, зокрема, моральності. По-перше, дослідження явища «моральної поведінки». Це явище розуміється як добровільне дотримання суб'єктом норм моралі, навіть якщо їхнє порушення пов'язане з певними вигодами й є впевненість у можливості уникнути санкцій. Тобто йдеться про вільний вибір (у цьому випадку — моральних норм) і дотримання його. Однак зіткнення з цим явищем дає змогу поставити низку запитань: чому раціональний інтерес відхиляється на користь морального переконання; які психологічні механізми перебувають в основі зазначеного явища? Явище «моральної поведінки» у корені спростовує класичну модель раціональної особистості, яка створена європейським Просвітництвом.

По-друге, дослідження морально цінного та морально схвального ставлення людей одне до одного. Зазвичай центральним проявом є альтруїстична поведінка. Така поведінка і пов'язані з нею почуття проявляються

у здатності зважати на потреби інших людей, розуміти їх і опосередковувати у власній діяльності. Головна увага у цьому напрямі зосереджується на з'ясуванні психологічної природи (передумов і механізмів) процесу.

По-третє, дослідження морального знання, уявлень, суджень. Ця проблематика охоплюється сферою когнітивної психології. Предметом вивчення є оволодіння дітьми різними аспектами моральної свідомості: розуміння моральних вимог, становлення понять справедливості і відповідальності, засвоєння критеріїв морального оцінювання тощо. Як основна проблема перебуває визначення стадіальності процесу виявлення цього когнітивного чинника, проблема факторів загалом, дослідження переходу від однієї стадії до іншої, проблема зв'язку когнітивного та поведінкового аспектів морального розвитку.

По-четверте, дослідження морального переживання — з'ясування норм і критеріїв явища. Основна проблема — виділення зв'язку моральних переживань (емоційних проявів) з об'єктивними зовнішніми передумовами.

У цьому контексті аналізуються теоретичні й експериментальні дослідження проблеми становлення етичних цінностей. Різноманітні питання становлення етичної свідомості знайшли відображення у психологічній літературі. Зокрема О. Богданова розглядала роль моральності в поведінці молодших школярів; М. Боришевський — ставлення дитини до правил поведінки в ігровій ситуації; В. Горчакова — засвоєння поведінкових правил дошкільнятами; М. Казакіна — формування морального ідеалу; С. Карпова, Л. Петрушина — значення сюжетно-рольової гри в становленні моральності; І. Краснобаєв — формування моральних переконань у старших школярів; Р. Курбатов — можливість диференційованої діаг-

ностики позитивної моральної поведінки дошкільників; О. Лавриненко — стійкість моральних суджень школярів; Є. Субботський — закономірності змін морального розвитку дошкільників; М. Судаков — роль морального ідеалу у формуванні особистості школяра; Н. Фокіна — відмінні риси моральних суджень молодших школярів та підлітків; В. Чудновський — стійкість як характеристику моральності; П. Якобсон — мораль як окремий вид почуттів; С. Якобсон — роль етичних норм у становленні саморегуляції дитячої поведінки; Р. Павелків — розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці. Теоретико-методологічний аналіз поняття мораль здійснено О. Дробницьким; розгляд структурних характеристик моральної свідомості проведено О. Титаренком.

Загалом, треба сказати, що психологічні дослідження, оскільки вони стосуються особистості, так чи інакше завжди торкаються етичних питань. Як приклад, можна згадати запропонований Л. Анциферовою аналіз теорії Карла Густава Юнга. Анцифорова доходить висновку, що в архетипах, як їх трактує Юнг, «закладені основи духовності людини. Духовне володіє потужною енергією і виступає однією зі спонукальних сил людини. Розвиваючи ідею, що психічна енергія людини переміщується певними руслами, Юнг доходить висновку, що в людини, крім біологічних, ментальних і душевних каналів є також моральний чи етичний канал, тож сама енергія має, як він висловлюється, етичний аспект». Міркування Юнга про «етичний аспект енергії» дали прибічникам його школи ввести поняття «морального архетипу». Юнг виокремлює дві стадії розвитку особистості [1]. Першу умовно можна назвати «соціалізацією», другу — «індиві-

дуалізацією». І останню стадію, на якій людина має пробудити в собі архетип «мудреця», Юнг, як пише Анциферова, вважав етичним обов'язком людини». Процеси індивідуалізації й етичного становлення, загалом, постають взаємопов'язаними: лише на стадії індивідуалізації людина стає по-справжньому етичною [9]. Тож, як бачимо вже на прикладі вчення Юнга, проблематика становлення та розвитку особистості нерозривно пов'язана з проблематикою етико-моральною. У своєму дослідженні ми, звісно, не можемо охопити всі теорії розвитку особистості й показати їхню трактовку етико-моральних питань. Ми маємо предметом вивчення лише ті теорії, корі безпосередньо звернені до етико-моральних питань. Але значущість етичного аспекту в трактуванні становлення та розвитку особистості незаперечна.

Розкриття психологічних основ моральності не можливе без її розкриття як соціального явища. Дотримання норм і принципів, які регулюють взаємовідносини людей, їхню соціальну поведінку — неодмінна умова існування суспільства. Засвоєння поведінкових норм підростаючим поколінням є предметом уваги у будь-якій культурі. Нині в умовах міжкультурної рецепції, зростання контактів між людьми зростає актуальність проблеми етичного самоусвідомлення.

Моральне становлення людини являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес. Найважливішим його аспектом є розвиток потребово-мотиваційної сфери, формування життєвих цінностей, ставлення до інших людей, а також світогляду. Зміст потреб і мотивів може бути таким, що їхнє задоволення буде суперечити законним інтересам інших людей і тому виникатиме потреба у моральному контролі. Система цінностей визна-

чає зміст тих моральних проблем, які людині доводиться вирішувати.

Є чимало способів опису структури моралі. Один із них передбачає відмінність між власне мораллю і моральністю. Проте пори важливість у плані осмислення співвідношення ідеальних принципів моралі й реальної людської практики такий поділ неприйнятний для аналізу внутрішньої будови моралі як цілісного феномену. Продуктивною в даному відношенні може вважатися ідея відомого московського дослідника етичних проблем О. Дробницького, запропонована ним у праці *«Поняття моралі»* (1974) і з того часу всебічно апробована в науковій літературі. Відповідно до цієї ідеї в моралі як цілісному структурному утворенні виділяються такі три основні елементи: *моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини*.

Звісно, ця схема має свої обмеження, в чомусь виявляється однобічною. Проте безперечною позитивною її якістю є логічна чіткість і, разом з тим, відповідність реальній структурі й ієрархії проблем і категорій сучасної етики Справді, хоч як би ми визначали мораль, її, по-перше, ніяким чином не можна уявити без відповідної моральної свідомості. Жоден людський учинок, жоден акт комунікації між людьми просто не міг би мати морального виміру, якби не передбачалося, що людина здатна усвідомлювати їхню внутрішню проблематику, співвідносити їх із власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе, з голосом власного сумління. Поза свідомістю, отже, моралі не існує — не тільки в тому розумінні, що без неї було б неможливе саме виконання певних учинків та дій, а й у тому, що нарівні з останніми усвідомлення входить до складу самого феномену моралі.

По-друге, мораль як така — це в будь-якому разі характеристика певних людських учинків, поведінки, людської активності загалом. Там, де всього цього немає, — просто немає й потреби говорити про мораль (звичайно ж, і думка, і слово людини теж за певних обставин можуть поставати як «діло», як учинок, але показово вже те, що предметом моральної оцінки вони є виключно в цій останній своїй якості).

І, по-третє, мораль, безперечно, виникає й існує лише в контексті тих чи інших людських стосунків. Це можуть бути не тільки стосунки між людьми (хоча такий клас відносин — це, можна сказати, природний домен моральності як такої), а й відносини людини з природою, ставлення до культури та її цінностей тощо. У кожному разі, однак, ми тут маємо справу з відносинами, коли людина саме відноситься, *відносить себе* до чогось як принаймні рівного собі. Поза відносинами немає моралі. Легко бачити, далі, що вичленовані три основні компоненти моралі тісно пов'язані одне з одним, породжують цілу систему прямих і зворотних зв'язків.

Етика, як історично-культурне явище, тип свідомості, з'являється у філогенезі із кризою міфічної свідомості і є компенсацією втрати міфічної картини світу. Обґрунтовуючи зазначену тезу, виділимо особливості міфізму й етизму; якщо матиме місце спільність між структурними характеристиками цих явищ і при цьому спостерігатиметься однакова функціональна спрямованість, то це виступатиме підтвердженням висунутої тези, вказуватиме на виникнення етики як заміщення міфізму.

Так, міфізм розуміється як перенесення на перцептивний предмет змісту самоусвідомлення. Отже, сприйняте інше виступає для суб'єкта тотожним за своєю

суттю йому самому. Це апофеоз ставлення до іншого як до самого себе. Таку суб'єктно-об'єктну нерозмежованість можна вивести з двох причин когнітивного характеру: по-перше, з присутньої здатності людини до емпатії, по-друге, з проявлення іншого як проблеми, предмета, пізнання якого веде до усвідомлення браку знань. Як наслідок, міфологізм відповідає обом вимогам: а) міфічне сприйняття сприяє втіленню емпатії; б) представляє оточуюче як пояснюване, що дає відчуття безпеки, уявлення про контрольованість ситуації. Останні слова у жодному разі не потрібно розуміти як думку про вищість наукової картини світу по відношенню до картини міфічної. Сучасне уявлення про контроль над ситуацією засобами теорії та технологій не менш умовне, ніж почуття певності, що ґрунтується на емпатійності та магії (обидва уявлення цілком зав'язані на наявне знання, але спроможність оцінювати адекватність знання уможливорюється незнанням, оскільки ж незнання дуже важко об'єктивується, інтелектуальна пиха виявляється майже непохитною). Таким чином, видно, що міфізм виходить із відношення Я до Іншого, впливає із потреби у безпеці і реалізується за допомогою емпатії й опису іншого за допомогою змістів самоусвідомлення.

У свою чергу етичне уявлення спричиняється руйнуванням тотожності Я-Інший, приходить з суб'єктно-об'єктним розмежуванням. Звісно, що це веде до відчуття іншого як чужинного, як джерела потенційної небезпеки. Емпатія зникає, а знання, як завжди, бракує — це ситуація, яка спричиняє виникнення етики як системи норм, що визначають відношення Я-інший. Так само як міфілогізм був суто особистісним ставленням суб'єкта до іншого, був властивістю свідомості, так само й етизм

є сукупністю інтеріоризованих норм, дотримання яких фактично залежить виключно від особистої волі; соціальний контроль більше відіграє роль навіювання, аніж примушування.

У цьому відношенні показовим є тлумачення етичної проблеми у психології діяльності. Це по-перше, явище «моральної поведінки», що розуміється як добровільне дотримання суб'єктом норм моралі, навіть якщо їхнє порушення пов'язане з певними вигодами й існує впевненість у можливості уникнути санкцій.

У розкритті психологічного виміру етичної проблеми суттєве значення має віковий аспект. Так, дошкільний вік характеризується позаситуативно-пізнавальним спілкуванням, яке відповідає пізнавальній потребі. Дошкільник звертається до дорослого з безліччю запитань, ставиться до нього, як до «істини в останній інстанції». При цьому, його цікавить уже не безпосереднє оточення, а світ загалом. У цей час виникає і потреба у повазі дорослого: його зауваження сприймаються як образа. Наприкінці цього віку з'являється позаситуативно-особистісна форма спілкування: дорослий стає для дитини носієм соціальних норм, і саме у цьому зламі його цікавить. Формується потреба у взаєморозумінні та співпереживанні з дорослим. Дошкільник вже приймає зауваження дорослого і прагне досягти з ним спільності у поглядах. Формується образ людини: дитина вимагає від батьків оцінити героя кінофільму за допомогою категорій «поганий — гарний» чи «добрий — злий». Значно розширюється зміст свідомості: її предметом стає відношення «Я і світ».

На цьому тлі зростає прагнення дитини до самостійного освоєння світу, її провідною діяльністю стає гра — відтворення дійсності в умовній ситуації за допомогою

специфічних засобів. Наступним етапом є рольова ера. Це вже відтворення стосунків між людьми. Формується емпатія — орієнтація на емоційні стани інших учасників гри.

Водночас закладаються підвалини довільних — свідомо регульованих дій: дошкільник уже може відмовитися від власних бажань на користь правил гри. Отже, довільність — новоутворення цього віку, яке є наслідком ускладнення мотиваційної сфери дитини. Це означає, що в її діяльності з'являються провідні і другорядні мотиви. Конфлікт між ними породжує таке явище, як совість — моральний самоконтроль.

Уже молодший шкільний вік характеризується радикальною зміною місця дитини в системі суспільних стосунків, а отже, новою соціальною ситуацією розвитку. Зміст цієї ситуації визначають взаємини дитини з учителем, який стає для неї «послом суспільства». Провідна роль учителя зумовлює його винятковий авторитет для учнів, особливо у перший рік навчання. Під його впливом дитина активно й усвідомлено оволодіває соціальними нормами, проте лише їхніми зовнішніми формами. Проникнути у сутність справжніх стосунків між людьми вона ще не здатна. Звідси ж відсутність у дитини моралі як інтеріоризованих норм, незважаючи на те, що вона має і реальні еталони «правильної» і «неправильної» поведінки [1; 7]. Провідною у цей час є навчальна діяльність — організоване вчителем оволодіння способами пізнання. Так формується здатність до саморегуляції — психічне новоутворення цього віку.

Підлітковий вік є перехідним між дитинством і дорослістю, і це визначає своєрідність соціальної ситуації розвитку. Цікаво, що як окремий вік він виділяється в історії

культури лише в останні століття, а його психологічних критеріїв немає у сучасних культурах, ізольованих від світової цивілізації. Центральним новоутворенням віку є почуття дорослості — усвідомлення підлітком свого права на оволодіння раніше недоступних способів життя. Розвиток самосвідомості супроводжується становленням підліткової моралі. Якщо в дошкільному і молодшому шкільному віці поведінка людини оцінюється, виходячи з того, чи вдається уникнути покарання й отримати заохочення (доконвенційний рівень моралі), то у підлітковому — залежно від того, як людина виглядає в очах довколишніх (конвенційний рівень). Вони не досягають рівня автономної моралі, коли моральними принципами керуються у власній поведінці (Колберг). Триває формування емпатії, хоча це не виключає випадків жорстокості підлітків. Ранній юнацький (або старший підлітковий) вік характеризується виробленням ціннісних орієнтацій — спрямованості на певні цінності — еталони життя (Круглов). Розвиток моралі досягає інтернального рівня (Колберг).

У виробленні психолого-педагогічних засобів формування поведінкової саморегуляції на основі становлення системи етичних цінностей особлива увага приділяється розвитку особистісної й інтелектуальної рефлексії — згідно з Колбергом, необхідної умови здійснення етичних суджень. Є теза, що моральність — характеристика, яка виникає саме у спілкуванні, уже з огляду на неможливість її застосування до особи вилученої з відносин з іншими особами (В. Малахов). Заперечення цього положення може обґрунтовуватися наявністю рефлексивних процесів. Людина є ситуацією для самої себе. Рефлексивність уможливорює проявлення етики у найчис-

тішій формі — як повне втілення належного. Виходом із цього протиріччя є те, що людина ніколи не вільна від соціальності, навіть не перебуваючи у спілкуванні. Соціальність присутня у змісті людської свідомості — це перше.

По-друге, саме завдяки рефлексивним процесам людина може долати ті труднощі, які виникають у неї в процесі соціальної діяльності. Адже рефлексія є поверненням людини до власних способів діяльності, їхнє осмислення (мислення про мислення) у разі, коли наявний досвід не веде до розв'язання проблемної ситуації. Себто саме завдяки рефлексії людина здатна віднайти своє місце у спільності. Продовжуючи тему «рефлексія і соціальність», зазначимо, що поняття рефлексія вживається і для позначення предметного мислення як пізнання зовнішньої речі. Посутні особливості предметної рефлексії впливають із її логіко-когнітивної структури, як рух від усвідомленого досвіду до мисленого ідеалу.

Своєрідною протилежністю ставлення до ідеального є ставлення до ситуації. Проблема відношення між етичними цінностями і ситуацією — це проблема відносності етичних норм, по суті, проблема ієрархізації етичних цінностей. Ситуація є зіткненням абсолютних етичних вимог. Їхнє механічне зіткнення веде до своєрідної буриданової ситуації, етичні вимоги взаємозаперечуються, гасять одне одного і діяльність цілком унеможливується. Вихід полягає або лише у довільному наслідуванні афективних впливів (про що писав Н. Смелсер), або у проведенні ціннісної ієрархізації — визначенні одних цінностей істинними, а інших — оманливими чи принаймні такими, що не відповідають ситуації. Це фактично є запереченням суті етичних норм — їхньої зверхо-

сті щодо ситуації. Тут є потреба повернутися до думки К. Баллестрема, що ситуація змушує суб'єкта дошукуватися етичних способів порушення етичних норм, з огляду на необхідність їхнього узгодження. Це легітимне порушення етичних норм може відбуватися лише на основі формування ієрархії етичних цінностей. Отже, розвивання етичних якостей особи вимагає розвитку здатності до рефлексії ситуації діяльності.

Люди всіх епох нарікали на брак моральності. Завжди здавалося, що «колись» жили люди, яким були притаманні справжні чесноти. Але спливає час. І золотий вік, як відомо, залишився далеко позаду. Либонь, відійшов і «некалендарный, настоящий железный век». Який вік попереду? Поети ще не вигадали метафори. Мабуть, пластмасовий. Із пластмасовими меблями, грошима, іноді, навіть здається, що й із їжею, і, звісно, з найяскравішою прикметою — пластмасовими посмішками. А яка посмішка — така і душа. А де душа, там і психологія.

Сьогодення іронічно ставиться до слова «мораль». Але чомусь дуже патетично реагує на факти порушення тієї самої моралі. Тож, можливо, сучасність не безнадійна? Та це запитання, на яке неможливо дати відповідь, осідлавши вістря часового вектора.

Та перейдемо до суті міркувань: чому одні епохи здаються привабливішими, ніж інші? Можливо, саме з огляду на моральні прикмети. А їх, пригадуючи вже Канта, не можна звести до вульгарного соціального навіювання. А до чого можна звести? Це — запитання. Мабуть, взагалі не можна нікуди «зводити». А навпаки варто підносити, туди, у височінь, до царини вічних ідей, себто ідеалів. Та чи не марнота це? Як раціонально, просто і зрозуміло, достоту по-науковому: яка спільнота — така і мораль.

Психологи та педагоги прагнуть виховати справжню особистість, яка була б відповідальна і за власні вчинки, і за соціальні процеси. Прагнуть. Та чи не «маніловщина» це? Хоч би ж то знати відповідь. Важливо інше: психологія досі не полишає надій досягнути проблему становлення моральності. Ця проблема *актуальна*. І, напевно, завжди залишатиметься актуальною.

Отже, розвиток моральної свідомості та самосвідомості — це процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм і правил, перетворення їх на дієвий регулятор поведінки. Це складний процес, пов'язаний з формуванням значень і смислів. Процес, у якому можна виокремити *дві взаємопов'язані тенденції: тенденцію до розширення та тенденцію до поглиблення його сутності*. У першому випадку збільшується кількість змінних, що враховуються в процесі прийняття морального рішення (моральні норми, цінності, інтереси, переживання учасників взаємодії), зменшується егоїстична позиція (розвивається здатність розглядати проблеми під різним кутом зору, враховуючи більшу кількість поглядів, позицій). У другому випадку під час орієнтування в ситуації морального конфлікту людина починає глибше розуміти зміст моральних норм і цінностей, має можливість повніше проникати у сутність конфлікту, його природу за рахунок більш цілісного (всебічного) аналізу змісту і смислу норм, інтересів, цінностей, переживань.

Як уже зазначалося, особливу увагу під час аналізу процесу розвитку психологи зосереджують на вивченні ідеї значень і смислів. Значення — узагальнена, ідеальна модель моральної вимоги у свідомості суб'єкта. У ньому відображаються об'єктивні властивості і зв'язки соціально-історичного досвіду людей з налагодження зв'язків,

регуляції соціальної поведінки. За Л. Виготським, рівень розвитку значень визначається характером їх системної організації, наявністю сітки понятійних відношень цього значення з іншими. Продовжуючи лінію Виготського у визначенні цього поняття як елементу свідомості, О. Леонтьєв визначає його як те, що стало надбанням людської свідомості, узагальнене відображення дійсності, вироблене людством. Так, у дослідженні О. Садової зазначається, що в поняття «розвитку» не входять моменти виникнення самої системи і її розпаду. Зародження цілісних структур пов'язане з розвитком, але ще не є ним [4]. Це зауваження надзвичайно важливе для розуміння сутності змін у моральній сфері. Автор зазначає, що саме визначення поняття «розвиток» дає відповідь на питання щодо того, з якого вікового етапу можна говорити про моральність та її зміни. На цій підставі психолог висловлює судження про те, що, оскільки структури моральної свідомості та самосвідомості вибудовуються в цілісну систему лише в підлітковий період, то саме з цього часу і варто використовувати цей термін.

Зазначимо, що психолог не заперечує наявності елементів моральної свідомості до цього періоду. На його думку, протягом усього допідліткового етапу індивідуального життя відбувається становлення моралі. У цьому випадку автор посилається на визначення зазначених понять. Становлення — це і відсутність якості, і в той же час існування та формування передумов саме цієї, а не іншої якості. Розвиток — це зміни, які передбачають збереження основ явища, певних вихідних станів. У цьому зв'язку робиться зауваження про необхідність розмежування інтегрованої основи цілісної системи і її підсистем (стадій, станів). На підставі такого типу міркування Са-

докова виокремлює як інтегровану основу морального розвитку орієнтовну моральну діяльність, що позначається нею терміном *«моральна компетентність»* [6].

Не заперечуючи логіки міркувань автора, зазначимо, що у віковій психології сформувалися дещо інші уявлення щодо використання поняття «розвиток» у сфері моральної свідомості. Традиційно термін використовується і для позначення первинних стадій розгортання моральної свідомості, тому далі ми вживатимемо саме це поняття.

Аналізуючи зміни, що відбуваються у системі моральної свідомості, зазначимо, що однією з фундаментальних рис розвитку є процес диференціації, який розгортається у цій структурі. Ця риса у сфері моральної свідомості передусім виявляється в зростанні кількості точок зору на ситуацію, що продукуються дитиною, розширенні спектра моральних вимог, що враховуються нею під час розв'язання різноманітних проблем морального характеру, у диференціації почуттів. Закономірно, що цей критерій, як і всі інші показники, повною мірою можна використати лише оцінюючи поведінку людини, яка досягла певного рівня зрілості. Стосовно дітей цей критерій узгоджується з особливостями соціального пізнання та загального інтелектуального розвитку.

Важливою особливістю розвитку моральної свідомості є її підпорядкування законам прогресу. Розвиток є комплексним зв'язком якісних перетворень системи. Цей зв'язок перш за все характеризується незворотністю, яка розуміється як виникнення якісно нових можливостей, що не існували раніше. Можна говорити про регрес у моральній поведінці, моральних судженнях, але складно уявити регрес у моральній свідомості.

Основою морального становлення виступає саморегуляція. Аналізуючи цей процес, М. Боришевський дійшов висновку, що саме вона дозволяє особистості переходити від системи моральних уявлень до їх практичного втілення. Розвиток пов'язаний з безперервним саморухом, постійним самооновленням, способом перебудови внутрішніх структур, їх взаємозв'язків. У всіх цих складних перетвореннях саморегуляція виступає як суттєвий момент розвитку особистості, як його основний інструмент [3].

Зміна типу розвитку найближча до зміни типу функціонування. Розвиток переважно розуміється як зміна станів об'єкта, суб'єкта, системи, що розвиваються, але при цьому основний зміст процесу — це *суттєві зміни* в їх будові і формі існування. У процесі ж функціонування зміни стосуються одного й того самого рівня, вони пов'язані лише з перерозподілом елементів, функцій, зв'язків. У процесі розвитку обов'язково спостерігається зміна рівня функціонування, бо попередні форми з тих чи інших причин зберегти неможливо. Тобто в процесі розвитку набувається новий, раніше недоступний рівень функціонування. Як зазначає Садокова, умовою зміни функціонування моральної сфери особистості є зміни рівня й особливостей розвитку моральної компетентності людини. Моральна компетентність, у свою чергу, тісно пов'язана з особливостями соціальної ситуації розвитку і типу діяльності. Особливості функціонування орієнтувальної моральної діяльності (показником якої є моральна компетентність) визначаються, перш за все, психологічним віком людини.

Класичні етичні теорії мають вигляд добре збалансованого цілого, кожен із компонентів якого знаходиться

на відведеному йому місті. За межами теорії — моральний дискурс значною мірою втрачає свою системну впорядкованість. В етиці, створеній безпосереднім життям, уявлення про «добро» та «зло» багатозначніші. Їх тлумачення різноманітніші, вони синкретичні та невизначені. Це їхня як позитивна, так і негативна риса.

Щодо позитивної характеристики, то кожна людина має можливість включати свій суб'єктивний, власний світ (погляд на ту чи іншу річ, не виключаючи і самої себе) у різноманіття тлумачень цінностей буденності. Якщо ж подивитися на характеристики негативі, то відразу пригадуються ситуації, у яких виникає необхідність не побутової, а змістовнішої та точнішої характеристики моральної поведінки. Однак площина побутових цінностей неунікна, навіть у так званій межовій ситуації. Саме побутові цінності можна визначити як квазіцінності (лат. *quasi* — ніби, наче).

Квазіцінності з успіхом використовуються у життєвій практиці. Якщо говорити дуже приблизно, майже грубо характеризувати моральні дії людини, то умовні цінності загалом спрацьовують. Усім начебто відомо, чим добра людина відрізняється від злої, а відповідальна від невідповідальної, більш-менш зрозуміло, хто щасливий, а хто — ні.

Однак, якщо мова заходить про обдаровану людину, то ситуація ускладнюється. По-перше, з'ясуємо, що маємо на увазі під обдарованістю. Обдарованість у психологічній науці розглядається найчастіше як компонент природних здібностей (Б. Теплов), які мають прояв у кількісних і якісних характеристиках основних психічних процесів. Проте існування загального, безособового або доособового характеру обдарованості, як найважливішо-

го компоненту індивідуальності, нині не викликає сумніву. Таким чином, обдаровану людину можна зрозуміти лише через її унікальні здібності, невід’ємні від її особистості. По-друге, «акцент» обдарованості (її загальність чи спеціальність) проходить стрижнем через усю особистісну структуру. Тому на цінностях життя завжди позначається і обдарованість.

Нині у психологічній літературі є своєрідна максима — толерантне ставлення до обдарованих людей. Але практично не існує (особливо у вітчизняній науці) праць, які б характеризували адаптаційні можливості самої обдарованої людини, у яких ставилися б питання: чи може, чи потрібно, чи повинна обдарована людина толерантно ставитися до соціуму? Адже саме у ньому обдарованість може проявитися. Можливо навпаки, соціум зі своїми стандартними нормоутвореннями приречений руйнувати обдарованість. І все це — задля адаптації у ньому ж (соціумі).

Однак існує ускладнення: сама обдарованість визначається соціумом. Людина народжується у соціумі, в ньому визначається й помирає. Нікуди дітись. Ізолюватися неможливо. І хоча, з одного боку, соціум вимагає виконання усіх соціальних норм, з другого — саме соціум вимагає їхнього порушення. Чому? Задля того, аби людина відбулася як особистість. На перший погляд, усе здається просто. Але це оманливе враження. Бо кроки ці — ведуть до нової особистості. Зробити їх дуже важко. Важко як і все, що робиться вперше.

Показовим у цьому зв’язку є приклад Ф. Ніцше. Хрестоматійні слова його Заратустри: «За твоїми думками і відчуттями, брате мій, стоїть могутній повелитель, незнаний мудрець — його звати «твоя власна суть». У тво-

їй плоті живе вона, вона і є твоя плоть». Ми знаходимо у цих словах твердження про існування людської суті та її ототожнення із тілесністю, яка «акцентує» Я. Але весь казус у тім, що сутнісність тілесності *проголошується*. Ніщше коронує тілесність, називає «мудрецем», тобто підносить тілесні вимоги до ідеального стану, фактично, культурно формує ці вимоги. Тобто тілесність є *сутнісною* тільки тому, що *виголошується* такою. Без цього проголошення вона втрачає не те що сутнісність, а й будь-який зміст. До того ж, завважимо, задля чого тілесність обґрунтовується як сутнісний засновок? Задля «виснування» із нього етики надлюдини. Тілесність є попередньою умовністю — твердженням, прийнятим на віру, що потрібне задля доведення етичних вимог, далєбі нетілесних за своїм змістом. Адже у «Заратустрі» знаходимо слова про зневагу для людини, бо ж вона є «посміховищем і нестерпним соромом», натомість, «надлюдина — це сенс світу». Завважимо, «сенс». Сенс є первинним щодо тілесності — «брудного потоку», хай навіть і проголошується вона сутнісною.

Викладені міркування були покликані показати слушність розкриття спілкування, яка є площиною розгортання суперечностей, але це не суперечності між людською сутністю і культурно-мовленнєвими нішами. Це суперечності в самій культурі, між самими дискурсами, а не між тим, що потребує промовляння, і тим, що належить бути промовленим. Існують суперечності і між особистими воліннями і загаловими вимогами. Але це ще не означає, що особисті воління зумовлені природно-сутнісними потребами.

Розвиток когнітивно-оціночних механізмів моральної свідомості (совісті, поміркованості, «моральної совісно-

сті») є закономірним процесом, пов'язаним з моральним розвитком особистості, і передбачає ряд вікових трансформацій, які мають прогресивний характер у сфері інтелектуальних (загальний і соціоморальний інтелект), мотиваційно-ціннісних установок (когнітивні цінності і цілі діяльності) та особистісних характеристик (совісність, низька агресивність, доброзичливість) індивіда.

Якщо вважати, що особливості розвитку моральної свідомості визначаються основними характеристиками психологічного віку — соціальною ситуацією розвитку і провідною діяльністю — то саме це і забезпечує спрямування розвитку. При цьому варто зазначити, що моральний розвиток особистості може мати різну спрямованість — як позитивну, що є прогресивною лінією розвитку, так і негативну, що визначає лінію регресу, деформації особистості.

Г. Попов називає провідною характеристикою морального розвитку особистості *спрямованість її моральної свідомості і поведінки*, а основним критерієм в орієнтації на цю спрямованість — *міру розв'язання суперечностей* між прагненням і обов'язком, розумом і почуттями, волею і переконаннями, свідомістю і поведінкою особистості [4].

Однією з важливих закономірностей розвитку моральної свідомості є нерівномірність цього процесу, кількісні зміни переходять у якісні, а диференціація знову призводить до узагальнення відповідно до тих законів розвитку вищих психічних функцій, які були виділені Виготським. У процесі руху від повного підкорення моральним імперативам, без їх усвідомлення і прийняття, до повної чи часткової інтеріоризації моральних законів, моральний розвиток проходить ряд ступенів. Ці ступені

співвідносяться з основними змінами особистості на різних вікових етапах.

На кожному віковому етапі дитина усвідомлює моральні норми на тому рівні узагальнення, який їй доступний, і включає чи не включає моральні норми в структуру своєї особистості залежно від емоційно-мотиваційного рівня розвитку і особливостей її соціального досвіду. Досвід позитивних чи негативних переживань, вплив авторитету та інші фактори визначають ступінь експериментування з нормою для кожної окремої дитини.

Внутрішній механізм розвитку — це суперечність, що міститься в самій системі. Тобто джерело і рушійна сила розвитку знаходяться у суперечностях. Попов зазначає, що об'єктивно суперечливі моральні умови буття особистості, постійно ставлячи її в ситуації морального вибору, ведуть до того, що ці суперечності виникають, відтворюються в самій особистості, що робить цей вибір. Подолання цих суперечностей у процесі діяльності зумовлює моральний розвиток особистості у тому чи іншому напрямі, піднімає на новий рівень функціонування, веде до визначення певної міри моральної свободи.

У логіці аналізу проблеми розвитку моральної свідомості важливу роль відіграють уявлення про її досконалі та недосконалі форми. Для їх позначення у психологічній літературі використовують поняття «моральна зрілість» і «моральна незрілість». Питання моральної зрілості розглядалося багатьма відомими вченими.

Постановка проблеми моральної зрілості передбачає, що моральна оцінка повинна здійснюватися з урахуванням як мінімум трьох сфер: моральних знань, моральних почуттів, моральної поведінки. Про моральну зрілість не можна судити лише з факту дотримання правил

і норм поведінки. Важливим складником моральності є внутрішні спонукальні мотиви та рівень їх усвідомлення. Тому найважливішими складниками моральності вважаються ціннісні орієнтації особистості. Тільки переконаність людини у необхідності дотримуватися правил і норм поведінки, стійкість ідеалів моральної поведінки і спрямованість особистості забезпечує їй досконалий рівень функціонування.

Таким чином, моральна зрілість — це інтегрована якість особистості, яка виявляється у здатності людини зберігати і реалізовувати у різних умовах власні особистісні ціннісно-орієнтаційні позиції, в активному дотриманні правил і норм поведінки, що прийняті у суспільстві

Водночас варто зазначити, що поняття моральної зрілості використовується як для позначення найвищих рівнів сформованості моральної свідомості, так і рівнів, що відповідають віковим показникам розвитку. Таким чином, з одного боку, морально зріла людина — це особистість, у якої моральні принципи стали дієвими мотивами поведінки, а в ієрархії цінностей провідні позиції зайняли універсальні етичні принципи. З другого боку, «морально зрілою» називають людину, механізм психічної регуляції моральної поведінки якої включає просоціальні ділові мотиви, що забезпечують «відповідальний» і «співробітницький» тип взаємодії у ситуаціях спілкування та «компромісний» стиль розв'язання конфліктних ситуацій (Є. Соловцова [7]).

Ми зупинилися на характеристиці цих понять, оскільки розуміння їхньої сутності має практичне значення. Ефективність виховних стратегій для формування моральної свідомості та самосвідомості пов'язана із ура-

хуванням перспектив, на які вони зорієнтовані, пошуку тих критеріїв, які дозволяли б визначати рівень функціонування моральної свідомості особистості.

Список використаних джерел

1. Анциферова Л.И. Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга. (Особенности развития личности в первой половине жизни) / Л.И. Анциферова // Психологический журнал. — 2000. — № 2. — С. 16-26.
2. Гуманістична психологія: Антологія : навч. посіб. у 3-х т. : Т. 1 / Упоряд. й наук. ред. Роман Трач і Георгій Балл. — К. : Університетське вид-во «Пультасари», 2001. — С. 184.
3. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... д. п. н. : 19.00.07 — Педагогічна та вікова психологія / Р.В. Павелків // Рівненський державний гуманітарний ун-т. — Рівне, 2005. — С. 153.
4. Попов Г.А. Противоречия в процессе нравственного становления личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Г.А. Попов. — М., 1991. — 160 с.
5. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т. 1 (А-О) / Артур Ребер // Пер. с англ. — М. : ООО АСТ; Вече, 2001. — С. 557.
6. Садокова А.В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на развитие моральной компетентности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / А.В. Садокова. — М., 2001. — С. 22.
7. Соловцова Е. Е. Механизмы психической регуляции нравственных аспектов деятельности младших подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Е. Е. Соловцова. — М., 1999. — 190 с.
8. Штир Д. Психология Юнга / Д. Штир // Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. Приложение 4. — М. : Наука, 1996. — С. 107.
9. Якоби И. Психологическое учение Карла Густава Юнга / И. Якоби // Юнг К. Г. Дух и жизнь. — М. : Практика, 1996. — С. 519-520.